

СФРАГІСТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94(447)

Ігор Ситий

СФРАГІСТИКА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ: СТАН, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У статті аналізується стан, здобутки, перспективи української сфрагістики доби козаччини.

Ключові слова: Україна, печатки, стан, перспективи, Гетьманщина.

Проблема сфрагістики Гетьманщини в українській історіографії висвітлювалася лише частково. Початок вивчення козацьких печаток, зокрема, головної з них – гетьманської, зразка 1576 р., пов'язується з ім'ям козацького літописця Григорія Граб'янки [1, с. 33]. Він подав її загальний опис, хронологічні рамки існування, проте допустив при цьому суттєві помилки [1, с. 34]. Фактично, враховуючи час створення його літопису – 1710 р., можна вважати, що Григорій Граб'янка подав опис гетьманської печатки доби Івана Мазепи. На це, зокрема, вказує зазначений в опису «козацький рог с порохом кули меючий». За нашими спостереженнями, вперше ця деталь з'являється лише на печатці Павла Тетері 1663 р. [2, с. 4]. Окрім Мазепиної, літописець описав печатку Івана Скоропадського [3, с. 15]. Останнім часом була опублікована ще більш рання, від листопада 1708 р., печатка Івана Скоропадського [4, с. 3]. Дослідники відмічають відсутність зображення гетьманської печатки у творі Григорія Граб'янки [1, с. 34; 4, с. 3].

На думку В. Гавриленка, праця Григорія Граб'янки «стала основою (...) у поширенні знань про українські сфрагістичні пам'ятки (...) дані літопису Граб'янки про запорозь-кі печатки були запозичені майже всіма авторами історичних творів України XVIII ст., починаючи від так званої хроніки Я. Лизогуба та праці О. Рігельмана і закінчуючи «Історією Русів» [1, с. 34].

Стислі описи, згадки гетьманських печаток, способів її уживання із зазначенням 2-х функцій – церемоніальної та практичної, для засвідчення документів, знаходимо в літописах Самовидця [5, с. 76], Якова Лизогуба «Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий и случаев описание, что в каком годе в Украинне малороссийской деялось, наипаче, кто именно когда был козацким гетьманом...» [6, с. 54], С. Величка [7, т. 1, с. 59, 257], працях О. Шафонського [8, с. 54]¹, О. Рігельмана [9, ч. I, с. 25, 121, 124], Г. Міллера [10, с. 17, 19], Історії русів [11, с. 101] тощо.

Слід відзначити, що особливістю описів козацьких печаток названими літописцями було зосередження уваги переважно на гетьманських печатках, що можна пояснити їх соціальним походженням та притаманному тим часам монархічному світогляду.

¹ Слід відзначити, що цей автор, окрім гетьманської, подає історичні описи печаток адміністративно-судових установ: чернігівських міської (С. 246), полкових канцелярії, суду та сотні (С. 246); Городнянської сотні (С. 339); Березинської сотні (С. 376); Борзенської сотні (С. 418); Ніжинських магістрату, полкової канцелярії, судової канцелярії, полковника (С. 456 – 457); Прилуцьких ратуші та полкової канцелярії (С. 511 – 512); Глинських ратуші, сотні, сотника (С. 539 – 540); Роменських ратуші, сотні (С. 569); Лохвицької ратуші (С. 596); Гадяцького магістрату (С. 627); Зенківських сотні та ратуші (С. 662).

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник музею ім. В. Тарновського.

Негативно позначилося на долі українських історичних досліджень, зокрема, сфрагістичних, скасування гетьманства 1764 р. та політика деукраїнізації, яку проводив царський уряд. Поза увагою залишилися такі важливі для вивчення печаток ознаки, як матеріал, спосіб кріплення, місце розташування на документі, розміри, зміни легенд та зображень, вид документа, на якому ставилася печатка.

Початок наукового дослідження печаток Гетьманщини припадає на 20-і рр. XIX ст., що було пов'язано з поживленням суспільно-політичної думки. Ось що з цього приводу зазначає історик: «Ті епохальні зміни, які переживало російське суспільство кінця XVIII – першої чверті XIX ст., – Французька революція, наполеонівські війни, кардинальні зміни вищих ешелонів влади, Вітчизняна війна 1812 р., спроби радикальних реформ політичних і економічних структур Росії, зміна просвітницького науково-культурного і наукового дискурсу романтичним – призводили до суттєвих трансформацій суспільної думки і місця в ній історичного компонента. Історизм мислення став однією з головних, а можливо, і визначальною рисою суспільної свідомості того часу» [12, с. 103].

У контексті зазначених причин слід урахувати і здобутки європейської сфрагістики, яка мала вирішальний вплив на розвиток наукових сфрагістичних студій в Україні як складовій частині Російської імперії. Ще у 1275–1276 рр. у творі Конрада фон Муре з Цюріху «*De arte prosandi*» говорилося про матриці та відбитки, сфрагістичну практику та сфрагістичне законодавство.

Своїм початком сфрагістика зобов'язана вченим ченцям-бенедиктинцям. У 1681 р. вийшов трактат «*De re diplomatica*» француза Дом Жана Мабільона, засновника науки про історичні акти – дипломатики. Про сфрагістику як складову цієї науки йдеться у 14 – 19 розділах другої книги.

Першою спеціальною працею про печатки була книга німця І. М. Гейнеція «*De veteris Germanorum aliorumque nationum sigillis eorumque usu et prestantia syntagma historicum*», Франкфурт, 1709 р. Хрещеним батьком сфрагістики, що дав їй це ім'я, був І. Гейман, автор книги «*Commentarii de re diplomatica imperatorum*», Нюрнберг, 1745 р.

Як бачимо, спочатку сфрагістику розглядали як органічну частину дипломатики, цікавлячись печаткою як ознакою автентичності історичного акту. З часом, вона поволи вийшла за попередні, порівняно вузькі межі, виробила свої методи та здобула собі окреме місце серед інших спеціальних історичних дисциплін.

Великим поштовхом для її розвитку стало видання фундаментальних каталогів печаток. Французький сфрагіст Дуе д'Арк видав у 1863 р. тритомник «*Collection des sceaux*», де подав описи 11840 печаток. Англієць Бірч склав каталог печаток Британського музею «*Catalog of seals in the departement in the Britihs Museum*», 1887–1900 рр.

Одночасно з цією копіткою працею по збиранню, впорядкуванню, опису та виданню сфрагістичних пам'яток продовжувався процес розробки теоретичних засад. У тридцятих роках XIX ст. німець Г. А. Евгард та француз Наталіс де Вайт у своїх працях розробили наукову схему сфрагістики. Берлінський професор Ф. Куглер перший звернув увагу на значення печаток для історії мистецтва [13, с. 52 – 53]. Цей напрямок досліджень отримав свій розвиток у працях представників австрійської школи Мелі та фон Сава. Г. Гротенфенд у своїй книзі «*Uber sphragistik*», Бреслау, 1875 р., детально дослідив способи кріплення печаток, методи фальшування та спинився на доцільній термінології. Системам класифікації печаток присвятили свої праці Гогенлоє-Вальденбург та Дуе д'Арк.

Чимало місця для сфрагістики було відведено у німецьких та французьких підручниках з дипломатики, книжках загального характеру Бреслау, Поссе, Жірі, Гротенфенда, Зейлера, Ільгена, Евальда, Лекуа де ля Марша.

Виходять ґрунтовні праці, присвячені печаткам окремих країн. Наприклад, дослідження Романа «*Manuel de sigillographie française*», 1912 р., Поссе про печатки німецьких імператорів, Уайона «*The great seals of England*», 1887 р., книга Ф. Фросберга, що була присвячена печаткам доби Середньовіччя Польщі, Литви, Пруссії, Померанії, дослідження У. Гамера-Пургсталя про печатки Туреччини, Шлюмберже про печатки Візантії.

Курси сфрагістики почали викладати в *Ecole des Chartes* у Парижі та Археологічному інституті у Росії. Зацікавлення сфрагістикою охопило не тільки вузьких спеціа-

лістів, але й широкі кола аматорів. Внаслідок цього виникають відповідні товариства у Берліні, Відні, Дрездені тощо [13, с. 54 – 55]. Отже, провідні школи сфрагістики склалися у Німеччині та Франції і саме вони найбільш відчутно вплинули на розвиток сфрагістичних досліджень на інших теренах Європи.

У цей час в Україні та Росії серед інших напрямків сфрагістичних досліджень продовжується накопичення матеріалу про гетьманські печатки. Окрім описів, вміщуються і їх зображення [14, с. 265; 15, табл. 4 – 5]. Були опубліковані печатки Богдана Хмельницького, Дем'яна Многогрішного, Самійла Кішки, Івана Самойловича. Новим у цей час було запровадження А. Скальковським вивчення печаток Війська Запорозького низового, чотирьох його паланок – Самарської, Кодацької, Орельської, Бугогардівської, печаток бушкальських, дунайських та чорноморських козаків [16, с. 26]. Завдяки його публікації був сформований один з основних у дореволюційній українській сфрагістиці напрямків – вивчення запорозьких печаток, який плідно продовжив Д. Яворницький [17, 18, 19, 20]. Російський археолог О. Уваров започаткував вивчення печаток Генеральної військової канцелярії, опублікувавши печатку зразка 1734 р. [21, с. 161]. Це була також перша публікація матриці козацької печатки та спроба дослідити історію зображення на гетьманських печатках. М. Сементовський коротко охарактеризував гетьманські, січові, полкові, старшинські печатки [22, с. 38 – 40]. Позитивним моментом цього етапу розвитку сфрагістики є розширення тематики досліджень, нагромадження нового матеріалу. Суттєвою вадою цих розвідок були численні спотворення та помилки у передачі зображення та легенд [15, табл. 4 – 5].

Друга половина XIX ст. стала переломною у вивченні козацьких печаток, адже українська сфрагістика виділилась у самостійну галузь історичної науки [1, с. 46]. Цьому особливо сприяли чернігівські історики та краєзнавці. О. Лазаревський надрукував печатки гетьмана Кирила Розумовського, гетьмана Гаврила Крутневича [23, с. 1], генерального обозного Івана Ломиковського, чернігівського полковника Павла Полуботка, стародубського полковника Івана Скоропадського, Генерального військового суду, Ніжинського полку 1741 р., Конотопської сотні, міст Глухова, Конотопа [24, с. 15; 25, с. 343 – 344; 26, с. 132]. Він сформулював теоретичні та практичні принципи вивчення козацької сфрагістики, розширив її тематику.

Г. Милорадович на шпальтах губернської газети надрукував 18 козацьких печаток – Івана Мазепи, ніжинських полковників Артема Мартиновича, Василя Золотаренка, Пилипа Уманця, стародубського полковника Григорія Карповича, чернігівського полковника Якова Лизогуба, новомлинського сотника Григорія Шишкевича, глухівського сотника Дем'яна Туранського, бунчукового товариша Петра Горачки, військового канцеляриста Луки Яснопольського, дозорця Григорія Самойловича, священика Семена Вербицького, Генерального військового суду, міст Кролевця, Гадяча, Батурина, Нових Млинів [27; 28, с. 77]. Наслідуючи О. Лазаревському, він детально описує зображення, буквально передає абрєвіатури¹.

С. Ніс зосередив свою увагу на гетьманських печатках, використовуючи переважно власну збірку старожитностей. Він опублікував печатку Війська Запорозького низового [29, с. 257], гетьманів Кирила Розумовського, Івана Виговського², Якіма Сомка³, Івана Брюховецького, Юрія Хмельницького⁴, Івана Самойловича⁵, Івана Скоропадського⁶, Дем'яна Ігнатовича [30, 31, 32].

Певний внесок у вивчення козацької сфрагістики зробили у другій половині XIX

1. Абрєвіатура – складноскорочені слова, утворені з перших літер слів.

2. З написом: «ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЗАПОРОЗСКОГО», окрім його публікації, печатки з таким написом більш ніде не згадуються.

3. З написом: «ПЕЧАТЬ ЕГО ЦАРСК. ВЕЛИЧЕСТ. МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЗАПОРОЗ», відрізняється від описаних тим, що у них 3 та 4 слова подані повністю.

4. З написом: «ПЕЧАТЬ ЕГО ЦАРСК. ВЕЛИЧЕСТВ. МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО», відрізняється від описаної нами печатки Я. Сомка останнім та 4 словом.

5. З написом: «ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСК. ПРЕСВЕТЛ. ВЕЛИЧ ЗАПОРОЗСКОГО», відрізняється від описаних скороченням у 6 та 7 словах.

6. З написом: «ПЕЧАТЬ МАЛОЙ РОССІИ ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЗСКОГО», відрізняється від описаних І. Крип'якевичем типу I – останнім словом, а типу II – передостаннім. Залишається відкритим питання, чи правильно С. Ніс прочитав ці написи, а можливо, що це перекручення редактора або друкарні.

ст. археографічні комісії та архіви. Були описані печатки Богдана Хмельницького та полковника Мартина Небаби [33, с. 345; 34, с. 17, 18], міст Переяслава, Києва, Гадяча, Чернігова, Козельця, Стародуба [33, с. 519; 35, с. 68 – 70, 75 – 77]. О. Бодянский опублікував печатку Богдана Хмельницького з реєстру Війська Запорозького від 16.10.1649 р. [1, с. 51].

У цей же час до збору та вивчення козацьких печаток активно включились музейні заклади, які почали формуватися в Україні ще з початку ХІХ ст. [1, с. 53 – 54]. Вони керувалися у своїй діяльності «Запискою для обозрения русских древностей», у якій, зокрема, рекомендувалося розшукувати, описувати та охороняти сфрагістичні пам'ятки [1, с. 54 – 55]. Цікава колекція склалася у Київському археологічному музеї. Тут зберігалася матриця печатки канівського козацького куреня, а в Чернігівському музеї українських старожитностей В. В. Тарновського – матриці Миргородського полку та Чернігівського магістрату [36, с. 59]. Значна сфрагістична колекція була нагромаджена у музеї Чернігівської архівної комісії – 73 печатки. З них до козацьких можна віднести гетьманську печатку сер. ХVІІІ ст., печатку чернігівського та стародубського магістратів, 5 печаток сотенних правлінь (Седнів, Киселівка, Березна, Стольне, Роїще, Виблі), печатку Батуринського монастиря, печатку Кирила Розумовського, Васильєва (1753), печатку Київської митрополії ХVІІІ ст. [37, с. 49 – 52]. У Київському церковно-археологічному музеї були зібрані зразки єпископських та церковних печаток ХVІІ–ХVІІІ ст. [38, 39]. Козацькі печатки зберігалися у колекції Катеринославського обласного музею, Ермітажу, московського Історичного музею тощо [1, с. 97].

Цікавою спробою систематизації відомостей щодо гетьманської печатки була праця О. Барсукова. Він же подав відомості про печатки Малоросійської колегії [40]. А. Дабіжа подав опис печатки Прилук 1680 р., прилуцьких полковників Лазаря Горленка, Івана Маценка, Івана Стороженка, прилуцького судді Лазаря Горленка, відмітивши характерні ознаки старшинських печаток – абрєвіатуру, пір'їни, восьмикутну форму [41].

Описи та репродукції козацьких печаток були вміщені у виданому архіві Стороженків та деяких інших публікаціях. Тут описані печатки гетьмана Гната Василевича (1596 р.), лубенських полковників Максима Ілляшенка, Леонтія Свічки, пирятинського сотника Семена Вакулєнка, Яблунівської сотні, Пирятин [42], переяславського полковника Дмитрашка Райчі [43, с. 186], наказного гетьмана Павла Полуботка [44, с. 10].

На початку ХХ ст. з'явилися важливі за повнотою та науковістю розвідки щодо козацьких печаток, де були зроблені спроби узагальнення та систематизації сторічного доробку у вивченні цієї ділянки сфрагістики, значно розширена тематика дослідження – від гетьманської печатки аж до сигнетів пересічних козаків.

М. Слабченко описала 17 гетьманських печаток (зразка 1576 р., 3-и Богдана Хмельницького, Петра Сагайдачного, 2-і Івана Виговського, 2-і Юрія Хмельницького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Павла Тетері, наказного гетьмана Самійла, 2-і Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Андрія Могили), печатки Війська Запорозького низового, 2-і Генерального військового суду, 1 Малоросійської колегії, 1 генерального судді, 2-і генеральних осавулів, 10 печаток полковників, 3-и полкових осавулів, 1 полкового хорунжого, 1 полкового обозного, 2-і полкових суддів, 3-и полкових канцеляристів, 1 військового канцеляриста, 2-і бунчукових товаришів, 13 військових товаришів, 10 сотників, 1 сотенного хорунжого, 4-и сотенних писарів, 3-и значкових товаришів, 1 сотенного отамана, 1 возного, 2-і священників, 1 бурмистра, 1 козака, 2-і полкових (Чернігівський та Київський полки), 8 сотенних (Слабинська, Роїщенська, Варвинська, Кисляківська, Вибельська, Іркліївська, Вороницька, Сосницька), 8-м міських (Полтава, Київ, Батурин, Переяслав, Кролевець, Гадяч, Пирятин), 5 паланкових (Самарська, Орельська, Кодацька, Кальміуська, Бугогардівська) [45]. Суттєвим недоліком цієї розвідки є відсутність зображень, систематизації відповідно до тієї чи іншої соціальної групи, хронологічного підходу.

Невдовзі виходить у світ «Малоросійський гербовник» В. Лукомського і

В. Модзалевського. Тут знаходимо відомості про майже 130 козацьких печаток. Серед них: генеральних суддів – 2, генерального писаря – 1, генеральних осавулів – 6, генеральних бунчужних – 4, полковників – 40, полкових суддів – 5, полкових обозних – 3, полкового писаря – 1, полкового осавула – 1, господарів гетьманських замків – 2, сотників – 30, бунчукових товаришів – 10, військових товаришів – 2, городових отаманів – 7, знатних військових товаришів – 2, старости – 1, комірника – 1.

Однак, з точки зору сфрагістики, ця праця недосконала, адже дослідники свідомо використали сфрагістичний матеріал лише як ілюстративний, щоправда було подано 8 фотографій печаток полковників, сотників та отамана [46].

У 1918 р. з'являється важлива, з точки зору дослідження гетьманських печаток, стаття В. Модзалевського та Г. Нарбута. Автори відкинули версію про польське походження герба на печатці, подали описи та малюнки кількох гетьманських печаток, щоправда, припустивши декілька помилок в описах печатки Гаврила Крутневича та печаток 20-х рр. XVII ст. стосовно слова «КОПИЯ», яке вони трактують як «ПЕЧАТЬ» або «КОША». Принаймні, на печатці Крутневича в оригіналі – «КОПИЯ». Вони також дали високу геральдичну оцінку зображень на старшинських печатках, вступивши таким чином у заочну полеміку з О. Лазаревським [47].

Зображення кількох гетьманських, міських, старшинських та паланкових печаток використав М. Грушевський для ілюстрації своєї науково-популярної праці [48, с. 338, 361, 503].

У науковому плані найкращою і етапною в розвитку козацької сфрагістики слід визнати статтю І. Крип'якевича. Він описав усі відомі на той час гетьманські печатки, дав критику відомих йому публікацій, що стосувалися цієї теми, залучив нові архівні знахідки, подав спостереження щодо способів кріплення печаток, форм кустодій, розмірів печаток. Строго витримав хронологічний підхід у викладенні матеріалу, систематизував печатки по персоналіях та легендах, зазначив відмінності зображень, простежив еволюцію типів печаток, указав місце знаходження, подав фотографії, ввів у науковий обіг невідомі печатки Генерального військового суду, особисті печатки гетьманів, указавши на їхню відмінність від урядових, наказних полковників Мартина Пушкаря, Івана Шахова, Михайла Ратченка, Петраша Яковенка, отамана Юрія, звернув увагу на абрєвіатуру, яка була характерною ознакою старшинських печаток, поставив завдання активізувати пошуки та публікації особистих козацьких печаток в архівах Росії та Польщі, як об'єкт для самостійного наукового вивчення виділив кустодії [49]. Високий рівень статті сприяв тому, що вона досі зберігає своє наукове значення.

Пізніше І. Крип'якевич звернувся до першого етапу формування особистих козацьких печаток, подаючи розширену інформацію про отаманські та полковницькі печатки 1649–1651 рр. [50]. Він стверджував, що в той час не існувало окремих полкових та сотенних печаток, фактично погоджується з думкою В. Сотниченка, яку той висловив щодо подібних печаток більш пізнього періоду [51]. Останній вважав, що козацькі полки не мали своїх печаток, документи затверджувались печатками магістратів, міських урядовців, особистими печатками полковників та іншої козацької старшини, не існувало як такої печатки лубенського полковника, а були печатки конкретних полковників, як-от: Дмитра Зеленського тощо. Слід зазначити, що ці міркування були помилковими, адже через абрєвіатуру, яка характерна для цього роду печаток, вказувалася посада урядовця, тому це були не особисті, а посадово-службові печатки.

У 1959 р. з'являється програмна стаття І. Крип'якевича. Дослідник підсумував сфрагістичні доробки за весь час досліджень та сформулював головні напрямки української сфрагістики на перспективу, серед яких і вивчення козацьких печаток – гетьманських, адміністративних, старшинських [52]. Першим паростком досліджень сфрагістики в Україні він вважав публікацію архієпископа Гавриїла 1838 р., слід за ним повторивши його помилку – мовляв, було опубліковано печатку Самарської паланки, хоча перед нами малюнок печатки Війська Запорозького низового. Він помилково стверджував, що українські дослідники звернули увагу на міські печатки тільки на початку XX ст., хоча ще у 1855 р. О. Лазаревський опублікував печатки

Глухова та Конотопа. Інколи автор допускає неточності, наприклад, називаючи працю Л. «Земская печать» сфрагістичним дослідженням, хоча вона торкається лише періодики. У 1961 р. ним та І. Бутичем були опубліковані зображення печатки Богдана Хмельницького [53, с. 493].

Питаннями міської сфрагістики доби Гетьманщини займалися А. Гур'єв [54, с. 10], П. Китицин [55] та Київська комісія для розбору стародавніх актів [1, с. 107].

Деякі відомості з цієї теми можна знайти і в матеріалах XIV археологічного з'їзду, який відбувся в Чернігові з нагоди його 1000-ліття. Були подані стислі описи печаток із зазначенням матеріалу відбитка: гетьмана Петра Дорошенка (1668 р.), особистої Дем'яна Ігнатовича (1669 р.), малої гетьманської Івана Виговського (1657 р.), Юрія Хмельницького (1660 р.), Івана Брюховецького (1663 р., без легенди), чернігівського полковника Павла Полуботка (1710 р.), хорунжого генеральної військової артилерії Івана Забіли (1733 р.), Війська Запорозького низового (1734 р.), капітули Київської митрополії (1696 р., 1695 р., 1723 р.), катедри Київської митрополії (1716 р.), меншої та великої Чернігівської архієпископії (1712 р., 1714 р.), міст Ніжина (167... р., єдиний відомий нам приклад вислої печатки на терені Гетьманщини, 1682 р.), Коропа (1733 р.) [56, с. 5, 8 – 10, 12, 15, 30, 39, 80, 126, 128].

Слід зазначити, що в полі зору дослідників були також церковні печатки доби козаччини, в основному ієрархів, катедр, монастирів. Досить детально описувались зображення, легенди, матеріал відбитку [57, 58, 59, 60; 61, с. 87, 103; 157, 117, 118, 119, 120]. З появою технічних можливостей стали подавати літографічні зображення печаток [62, 63, 64, 65, 66], щоправда, із деякими помилками. Проте якоїсь систематизації, аналізу церковної сфрагістики не було. Усе залишилося на стадії первинного нагромадження матеріалу, майже не описувались печатки нижчого духовенства [67, с. 8].

Не обійшли науковці й печаток навчальних закладів. Пріоритет у цьому напрямку сфрагістики належить чернігівцю М. Докучаєву. Він описав печатку Чернігівського колегіуму, найдавнішого навчального закладу Лівобережної України [68, 69].

20-і рр. XX ст. стали якісно новим етапом у вивченні печаток Гетьманщини. Це було наслідком революційних соціально-політичних змін 1917–1920 рр. та викликані ними політики українізації у 20-х рр., яка позитивно вплинула на інтенсифікацію історичних досліджень, зокрема, у галузі козацької сфрагістики.

У 1927 р. з'являється праця К. Антиповича про київську міську печатку [70]. Він подає бібліографічний огляд основних праць з питань сфрагістики, розглядає печатку не лише як дипломатичну пам'ятку, але і як пам'ятку матеріальної культури, джерело для вивчення політичної історії, дає типологію за написами та зображеннями, вивчає еволюцію, з'ясовує хронологічні рамки. Це була зразкова стаття, яка і досі зберігає своє наукове значення. Про київську міську та цехові печатки писав Д. Щербаківський [71].

Михайло Слабченко описав 30 печаток січової старшини та рядових січовиків, зазначаючи значний вплив польської, російської, турецької, грецької сфрагістики та емблематики, а також Гетьманської України на січові печатки. Він визначив причини появи печаток у середовищі січових козаків, проаналізував їхній художній рівень та його залежність від соціального статусу особи, якій належав сфрагіс, зображення, форми печаток, матеріали, із яких вони виготовлялись, встановив особливості урядових та приватних печаток, місця, де їх вирізали, охарактеризував коло документів, до яких вони прикладались. Присутні у статті і помилкові твердження, як от: печатку м. Стара Самара він приписує старосамарському отаману П. Середі [1, с. 116 – 117; 72]. Незважаючи на окремі недоліки, це одна з найкращих праць (фактично єдина, яка присвячена січовим печаткам) в історії української сфрагістики.

Опис та зображення сигнетів генерального обозного Василя Борковського, переславського полковника Дмитрашка Райчі, полковника Василя Золотаренка, подає Б. Барвінський, використовуючи їх для визначення власника срібного кубка з колекції В. В. Тарновського та розв'язання геральдичних проблем [73]. Таким чином, він продовжив наробки В. Модзалевського та В. Лукомського у цьому напрямку.

Трагічні події 30-х рр. XX ст. зумовили двадцятирічну прогалину у сфрагістичних

дослідженнях. Їх відновлення припадає на 50-і роки, що стало можливим внаслідок певної лібералізації радянського режиму (див. вище про І. Крип'якевича).

З невеликою, але змістовною статтею виступила російська дослідниця О. Каменцева. Вона опублікувала зображення матриці гетьманської печатки зразка 1732 р. та Війська Запорозького низового 1763 р., встановивши їхню хронологію, усунувши таким чином помилки, пов'язані з цими печатками, особливо, що стосується зображення останньої [74].

Слід зазначити, що погіршення соціально-політичної ситуації, яке відбулося після 1964 р., негативно позначилося і на українських сфрагістичних дослідженнях, однак вони не припинились.

Були опубліковані печатки полковника Семена Палія та гетьмана Григорія Лободи [75, 76, 77]. Велика кількість гетьманських, старшинських, церковних, міщанських, адміністративно-судових та міських печаток доби Гетьманщини (73 печатки) була описана Я. Дашкевичем та ін. [78]. Печатку Ніжина 1734 р. опублікував С. Клепіков [79].

З винятково цінною у науковому плані статтею виступила дослідниця О. Дракохруст [80]. Вона детально дослідила еволюцію гетьманських печаток Лівобережної України, охарактеризувала їхні зображення, написи, хронологію використання, пов'язавши все це із соціально-політичними змінами, які відбулися на Гетьманщині. Узагальнення подані у таблицях, тут же подані фотоілюстрації, у т. ч. і 2-х матриць печаток: одну подібну до печаток Івана Мазепи зразків 1687 р. і 1705 р., іншу – Андрія Могили. Поряд з працею І. Крип'якевича, це найкраща праця з історії козацьких печаток, зокрема, гетьманських. Єдине суттєве зауваження стосується твердження авторки, що взірцем для написів слугували шрифти московських стародруків, але в цьому не було потреби, адже рівень друкарської справи в Україні був вищий. Недарма російські царі, у т. ч. і Петро I, викликали майстрів цієї справи, зокрема, чернігівців, до Московщини, щоб підняти рівень друкарства, або прислали московитів на Гетьманщину для навчання друкарської справи. Зберігся цікавий документ, датований 1701 роком, у якому повідомляється, що з московського «приказа книгопечатного дела» до Києва та Чернігова був направлений «книгопечатного дела знаменщик» Михайло Дмитрієв для «учення книжному печатному делу, составливать чернил и всякого книжного урядства» [81]. Окрім цього, загальні обсяги накладів українських друкарень перевищували московські і їхня продукція переважала на книжному ринку України.

Спробу узагальнити дослідження про гетьманські печатки та Військо Запорозьке низове зробив В. Фоменко [82]. Для своєї розвідки він використав праці, надруковані до 1959 р., відаючи перевагу публікаціям XIX ст., які містять багато помилок щодо написів та малюнку козака. В основу своєї класифікації він поклав написи на печатках та зображення козака. Цікаво відзначити, що автор усвідомлював, що він користується неякісним матеріалом. До позитивних моментів його дослідження можна віднести узагальнення попередніх розвідок, особливо подачу всіх відомих малюнків, що дозволяє сучасному досліднику запобігти помилок минулого, порівнюючи з оригінальним матеріалом, не треба марнувати час у пошуках раритетних видань. Він підправив І. Крип'якевича щодо печатки Самарської паланки. До негативних сторін публікації, окрім зазначеного, можна віднести твердження автора, що на печатках XVII ст. у написах використовували якийсь давньоруський шрифт, хоча перед нами звичайний, староукраїнський тих часів, фактичне ігнорування розвідок О. Каменцевої, О. Дракохруст, В. Грабовецького, В. Гавриленка, І. Крип'якевича, які містять якісні фотоілюстрації. Стаття В. Фоменка ще раз довела, що сучасний дослідник повинен працювати з першоджерелами. Це дозволяє запобігти багатьох помилок, виправити перекручення минулого. З наведених автором малюнків, лише зображення печатки Івана Мазепи відповідало дійсності (мал. 11), близькі до оригіналу також печатки Данила Апостола зразка 1732 р. (мал. 14) та Війська Запорозького низового зразка 1763 р. (мал. 18).

Визначною подією в історії української сфрагістики був вихід у світ монографії

В. Гавриленка, де науковому аналізу був підданий весь доробок у галузі української сфрагістики [1]. Ця праця містить перелік більшості сфрагістичних публікацій, висвітлює сильні й слабкі сторони вітчизняної сфрагістики, вказує напрямки подальших досліджень, містить якісні ілюстрації. Проте слід зазначити, що поза увагою дослідника залишилась частина сфрагістичних розвідок, у т. ч. що стосується козацьких, зокрема гетьманських, печаток, наприклад, праці С. Носа. Повторив В. Гавриленко і деякі помилки минулого, як-от: печатку Мартина Мартоса, полкового лубенського судді, назвав печаткою магістрату Лубен, хоча ще у 1906 р. В. Сотниченко вказав на цю помилку П. Кितिцина. Поза увагою маститого вченого залишилися церковні печатки доби козаччини. Через деякий час цей же автор видав бібліографічний покажчик з української сфрагістики [83].

Деякі дані щодо емблематики козацьких печаток можна знайти у розвідці російської дослідниці А. Покорної, яка присвячена матрицям печаток ХІХ ст., що належали Розумовським, Кочубеям, Паскевичам, Борозднам, Мазаракам, Комовським, Новицьким і зберігаються в Ермітажі. Вона відмічає вплив польської емблематики та формування самобутньої, української – комбінацій стріл, хрестів, сердець, мечів [84].

Значна кількість описів та зображень міських (17), сотенних (4), гетьманських (3), полкових (6), суддівських (4) печаток уміщена у праці В. Румянцевої [85]. Вона продовжила традицію В. Модзалевського та В. Лукомського – використання сфрагістики для розв'язання геральдичних проблем, висвітлила деякі питання виготовлення та застосування печаток. Розуміючись на специфіці сфрагістичної практики ХVІІ–ХVІІІ ст., коли міські та козацькі уряди використовували печатки один одного, вона все ж іноді подає помилкові анотації, наприклад: печатку пирятинської ратуші називає печаткою пирятинського сотенного правління [85, с. 87].

У 50–70-і рр. ХХ ст. кілька описових праць щодо козацьких печаток з'являються і за межами України [86, 87]. Серед них на особливу увагу заслуговують розвідки В. Прокоповича, присвячені державній печатці Гетьманщини та спеціальній «малоросійській» печатці – державній печатці Московії для зносин з козацькою Україною [13, 88]. Автор ґрунтовно проаналізував розвиток європейської та української сфрагістики від їхніх початків до 1930-х рр., подав докладну історію державної печатки Гетьманщини, використовуючи дані сфрагістики, довів фальшивість березневих статей 1654 р.

Проголошення України незалежною державою, створення Українського геральдичного товариства значно поживили сфрагістичні дослідження, особливо щодо козацьких печаток.

Слід відзначити розлогу, узагальнюючу статтю Н. Грабової щодо печаток адміністративно-судових установ Гетьманщини [89]. За кількістю введеного у науковий обіг нового матеріалу, рівнем його опрацювання, широкою джерельною базою – це одна з найкращих статей у цій галузі української сфрагістики. Тут уміщено 39 фотоілюстрацій гетьманських, полкових, сотенних, міських та ін. печаток. Проте зауважимо, що ця стаття не позбавлена помилок: зображений на печатці Вибельської сотні герб «Гоздава» авторка називає метеликом.

Полкові, сотенні, міські печатки активно вивчаються й публікуються А. Гречило [90, 91, 92, 93], І. Гірником [94], Т. Дяченко [95], О. Желібою [96, 97, 98], В. Зарубою [99], О. Однороженком [100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114], О. Пархоменко [115, 116, 117], В. Панченком [118, 119, 120, 121, 122] (цей автор часто-густо порушує наукову етику, використовуючи доробки інших дослідників без посилань), О. Паталах [123], Р. Саєнко [124], І. Ситим [125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144], З. Яненко [145].

Варто детальніше зупинитися на деяких дослідженнях О. Однороженка, бо це сьогодні один з провідних фахівців у вивченні адміністративно-судових печаток Гетьманщини. О. Однороженко зробив спробу подати загальне зведення державних печаток Війська Запорозького [104]. Це схвальний намір. Проте його реалізація є невдалою. Чому? У сфрагістиці доби Гетьманщини дуже важливо точно передати палеографію написів. Особливо це стосується державної печатки. Часто густо один

тип печатки відрізняється від іншого саме палеографією. Звичайно, при передачі виникають технічні проблеми. Свого часу вдалий приклад їхнього подолання продемонстрував І. Крип'якевич. Він словами описав словоскорочення, специфічні літери. Якби О. Однороженко наслідував цей приклад, то його задум був би успішно реалізований. А так ми маємо багато недоречностей. Словоскорочення, виносні літери взагалі не обумовлені. Характерна для написів XVII ст. грецька сигма передана латинським «S», що теж не обумовлено. Таким чином, необізнаний у цих тонкощах історик вимушено буде повторювати помилки автора, користуючись недоопрацьованим матеріалом.

До прикрасей можемо віднести й уникнення автором опису матеріалів та технік виготовлення відбитків печаток. А це важливий момент для повної характеристики сфрагістичних пам'яток. Комуś знову доведеться йти шляхом автора і повторно опрацьовувати київські архіви, щоби ліквідувати ці негаразди. Спотворив О. Однороженко також ім'я автора класичної праці «Материалы по малорусской сфрагистике». Марію Слабченко він уперто називає Михайлом. Перекрутив О. Однороженко і напис на печатці І. Мазепи зразка 1709 р. Це єдиний приклад військової печатки, де напис латиномовний, а у публікації подано чомусь кирилицею. Причому слова поміняні місцями або взагалі опущені!

Багато з указаних помилок ми знаходимо у новому дослідженні О. Однороженка [113]. Автор систематизував усі дані, що стосуються українських державних, земельних та міських печаток (426 печаток). Дослідник використав як власні знахідки в архівах, так і нароби своїх попередників. До позитивних моментів слід віднести введення до наукового обігу великої кількості нового сфрагістичного матеріалу, що дозволяє розв'язати деякі спірні питання в українській сфрагістиці. Зокрема, це питання, чи існували великі й малі печатки як у центральних установах Гетьманщини, так і у місцевих. Завдяки публікації «меншої» миргородської полкової печатки, на це питання можна дати ствердну відповідь. Принаймні, що стосується печаток місцевих установ.

На жаль, О. Однороженко припустився багатьох помилок та перекирочень, що знижує цінність його праці для критики джерел. У сфрагістиці точна передача деталей має визначальне значення, бо саме вони дозволяють відрізнити одну модифікацію печатки від іншої та встановити хронологію їхнього побутування. Усупереч відомим фактам, О. Однороженко стверджує, що «найдавніші міські печатки козацького періоду з'являються не у 1670-і, а в 1650–1660-і рр. (Гадяч, Пирятин, Царичанка, Прилуки та ін.)» (с. 18.). Проте, автор вступає у протиріччя сам із собою, бо на с. 132 він згадує крелевецьку міську печатку 1644 р.!

Багато помилок допустив О. Однороженко при передачі легенд печаток. На печатці № 22 повинно бути «МЛСТИ», а не «МИЛСТИ», № 23, 25 – «КОРОЛЕВСКОЕ», а не – «КОРОЛЕВСЬКОЕ», № 25 – «ПЕЧАТ», а не «ПЕЧАТЬ», № 25 – «МАЛО-ИРОСИ», а не «МАЛОРОССИИ», «В°РНАГО», а не «ВЕРНАГО». Подібні помилки та перекирочення бачимо у печатках під № 35, 42, 44, 45, 49, 50, 54, 55, 56 57, 58, 59, 68, 70, 71, 72, 73, 102, 111, 113, 114, 116, 120, 121, 122, 140, 141, 148, 147, 149, 150, 153, 154, 156, 160, 162, 178, 179, 181, 189, 192, 202, 203, 204, 206, 208, 210, 212, 213, 214, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 230, 235, 236, 237, 266, 269, 270, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 286, 295, 303, 307, 304, 305, 309, 321, 323, 331, 336, 337, 352, 353, 359, 375, 389, 397.

Не зрозуміло, чому він крелевецьку міську печатку (№ 153) називає сотенною. Якби О. Однороженко зробив пояснення, що поряд з ратушею ця печатка використовувалася і сотенною канцелярією, то все було б гаразд, адже це на Гетьманщині було звичною практикою.

Заплутана ситуація по печатці № 190, яку О. Однороженко описав як печатку стародубського полкового суду. При цьому він посилається на Н. Грабову, яка, мовляв, описала подібну печатку за 1735 р. Але авторка описала печатки стародубської полкової канцелярії і не на с. 276, як в О. Однороженка, а на с. 279. Печатку № 418 автор вважає полковою, хоча аббревіатура на ній указує, що це печатка полковника.

Багато помилок О. Однороженко нароби у малюнках. На печатці № 210 герб Гоздава описаний як паросток. На печатці № 215 геральдична сітка трактована як

вензель. На печатці № 258 зображення над вежею автор чомусь трактує як булаву, хоча підстав для цього нема. Окрім цього, на печатці № 111 неправильно розшифровано зображення, де замість декоративного елемента автор побачив символ вічності. Мал. № 4 не має нічого спільного з тим, що поданий у нашій публікації [146], але з боку Однороженка жодних коментарів, хоча він і посилається на нашу статтю. Багато помилок у мал. № 25, 30, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 156, 181, 189, 235, 236, 338, 358, 387, 389.

Не все в порядку у бібліографії. Класичну працю Н. Грабової за О. Однороженком було видано не у Львові, а у Києві (с. 166, 168).

Зовсім поза увагою автора залишилися музейні збірки, де, як показує наш власний досвід, зберігається чимало унікальних сфрагістичних пам'яток.

Підсумовуючи, можна зазначити, що переважна більшість перерахованих помилок є наслідком елементарної неувважності автора та недосконалої методики опрацювання ним сфрагістичних пам'яток. Помітно, що він зовсім не звертає уваги на кінцевий протокол документа, де міститься важливий матеріал для правильного тлумачення печатки. Вважаємо, що О. Однороженко зміг би уникнути багатьох зазначених помилок, якби не тільки посилався на публікації своїх попередників, але й використовував їх. З прикрістю констатуємо, що всі означені помилки, переключення повторені у новій книзі О. Однороженка [147].

Описи печаток фінансових, судових та навчальних установ Гетьманщини, окрім названих праць Н. Грабової та О. Однороженка, містяться у розвідках І. Ситого [148, 149, 150, 151] та О. Травкіної [152, с. 65 – 66].

Було також звернуто увагу на вивчення печаток, які несуть на собі риси, притаманні як українській козацькій сфрагістиці, так і сусідніх народів, себто відбивають висновок щодо впливу т. зв. Великого кордону на менталітет українців та їхніх сусідів [153, 154].

Ці «гібридні» печатки віддзеркалюють першопочатки формування такого явища як українсько-російський симбіоз, котрий зараз охоплює майже всі сфери життя обох народів і є актуальною темою в умовах відбудови ними власних суверенітетів.

Дослідження сучасних сфрагістів довели, що тема, яка вважалась найбільш розробленою, – гетьманські та кошові печатки – ще далеко не вичерпана, адже були опубліковані невідомі печатки Кирила Розумовського, Івана Скоропадського, Якіма Сомка, Дем'яна Многогрішного, Війська Запорозького низового та суддівська печатка коша [155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168]. Дослідження російських істориків В. Науменка і Б. Фролова уточнює відомості Д. Яворницького про кошові та куренні печатки і зазначає сучасне місцезнаходження матриць [169].

Нарешті, вітчизняні дослідники більш ґрунтовніше звернулися до вивчення церковної сфрагістики доби Гетьманщини, яка тісно пов'язана з козацькою технікою виготовлення, емблематикою, вживанням, написами. Об'єктом вивчення стали монастирські, єпископські, ігуменські та печатки парафіяльних священиків [99, 170, 171, 172, 173].

До нових тенденцій сучасної сфрагістики відносимо і початок вивчення печаток міських урядовців [174] та дрібних службовців та урядовців (канцеляристів, возних тощо), міщан [173]. Започатковано як окремий напрямок вивчення печаток рядового козацтва [175].

Традиційно продовжується вивчення печаток козацької старшини. Проте цей напрямок піднявся на якісно вищий рівень за рахунок введення до наукового обігу великої кількості нових печаток й розширення тематики: вивчення витоків козацької сфрагістики, впливу на неї сусідніх сфрагістичних традицій (польської, білоруської, російської, східної), соціально-політичних змін, художніх смаків, географічного фактору, етнопсихологічних особливостей; повніше почали характеризуватися техніка виготовлення, місце розміщення, форма та розміри, характер документа, де вміщена печатка, та ін. [176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220]. Проте слід зазначити, що серйозною

проблемою досліджень у цій галузі сфрагістики є вкрай обмежене коло дослідників, частина з яких до того ж обмежується однією-двома розвідками. Звідси – відсутність систематичної, методичної цілеспрямованої обробки цього сфрагістичного масиву, що у свою чергу ускладнює вивчення вітчизняної геральдики, символіки, емблематики, генеалогії.

Сучасні видавці джерел доби Гетьманщини та книг, що присвячені її історії, подають короткі відомості щодо печаток: зображення, написи, матеріал виготовлення, статус [221, с. 47, 50, 58, 66, 95, 96, 98, 99, 103, 104, 105, 131, 139, 142, 169, 174, 194, 196, 203, 219, 264, 270, 276, 327; 222, с. 550 – 553; 223. – Т.1, с. 48, 65, 97, 117, 232, 321, 345; Т. 2, с. 96, 111, 112, 113, 196, 350, 353, 435, 461, 598; 224; 225; 226; 227; 228; 229; 230]. Деякі з цих видавців з власних аматорських міркувань спотворюють описи печаток. Наприклад, коня на печатці Андрія В'юницького названо «нечистим», а ромб у квадраті на печатці Петра Пасевича – «восьминігом» [222, с. 551].

І. Бутич видав великий корпус документів І. Мазепи. У ньому він навів легенду військової печатки, якою користувався гетьман у 1687–1705 рр., а також помістив ілюстрації документів з печатками. Щоправда, якість світлин незадовільна, а тому ідентифікувати печатки майже неможливо [225, с. 233, 325].

О. Сокирко описав та подав малюнки кількох печаток компанійських полковників, обозного та сотника. Хоча автор і зазначає, що стан збереженості документів не дозволяє вивчити цей різновид печаток у повному обсязі, він таки робить деякі узагальнення. Це призвело до помилок. Зазначимо, що печатку на воску або сургучу не викарбовують, а відтискають. На думку історика, «роль печаток окремих полків виконували особисті сигнети їхніх командирів, не маючи публічно-правового статусу» [232, с. 226]. Відмітимо, що використання приватних печаток для скріплення офіційних документів, а офіційних печаток для скріплення приватного листування було загальною практикою доби Гетьманщини. Детальніше ця практика буде висвітлена нижче. Зауважимо, що це було наслідком відповідних норм Литовського статуту та інших законодавчих актів, яким керувалися на Гетьманщині, а відтак зазначені сигнети мали публічно-правовий статус.

Значною подією стало проведення на базі Музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих (м. Київ) регулярних сфрагістичних конференцій (2010–2014) та відкриття в Національному музеї історії України виставки «1000 років української сфрагістики» (2013). У збірниках матеріалів конференцій, на виставці та її каталозі [233] чимало уваги приділено печаткам козацької України.

Підсумовуючи огляд, можемо сказати, що, незважаючи на цей значний доробок, на сьогодні ще немає жодної спеціальної праці, котра б комплексно розглядала еволюцію печаток гетьманської України.

1. Гавриленко В. Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. – К.: Наукова думка, 1977. – 166 с.
2. Ситий І. До історії гетьманської печатки //Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С.4; Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С. 23 – 24.
3. Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. – К., 1854. – 374 с.
4. Ситий І. Невідомі печатки Івана Скоропадського та Кирила Розумовського //Знак. – 1998. – Ч. 15 (березень). – С. 3.
5. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
6. Южнорусские летописи, открытыя и изданныя Н.Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – IX, 162 с.
7. Самійло Величко. Літопис. Переклад з книжньої української мови Валерій Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1 – 2. – 370 с., 642 с.
8. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. – К., 1851. – XXII, 697 с.

9. Ригельмана А. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще. – М., 1847. – Ч. I. – 219 с.; Ч. II. – 201 с.; Ч. III. – 147 с.; Ч. IV. – 101 с.
10. Историческая сочинения о Малороссии и малороссиянах Г.Ф. Миллера, бывшего историографа российского. – М., 1846. – 86 с.
11. Історія Русів. Український переклад Івана Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
12. Журба О. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2003. – 314 с.
13. Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагистичні етюди // Записки наукового товариства ім. Шевченка (ЗНТШ). – Париж – Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – С. 19 – 44, 49 – 106.
14. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – 285 с.
15. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 2. – VIII, 371, 233, 162 с. – Табл. 4 – 5.
16. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ: СІЧ, 1994. – 678 с.
17. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т./Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
18. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т./Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 560 с.
19. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т./Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 3. – 560 с.
20. Яворницький Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. – Ч. II. – 257 с.
21. Уваров А.С. Печать Войска Малороссийского // Записки Императорского Археологического общества. – СПб., 1851. – Т. 3. – С. 160 – 162.
22. Сементовский Н. Старина малороссийская, запорожская и донская. – СПб, 1846. – 64 с.
23. Лазаревский А. Универсал гетьмана Гавриила Крутневича 1603 года // Киевская старина. – 1898. – Кн. I. – Отд. II. – С. 1 – 4.
24. Лазаревский А. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости (ЧГВ). – 1855. – 24 янв. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 15 – 17; Він же. Купчая крепость, данная Леонтием Горкавым Леонтию Торанскому, 1728 г. – Там само.
25. Лазаревский А. Гетманские клейноды (1758) // Киевская старина. – 1882. – Май. – С. 343 – 344.
26. Лазаревский А. К истории цехов // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – Июнь. – С. 132.
27. Милорадович Г. Материалы для истории Южной Руси // ЧГВ. – 1858. – № 10 – 12 от 10.03, 17.03, 24.03, № 14 – 24 от 7.04, 14.04, 21.04, 28.04, 5.05, 12.05, 19.05, 26.05, 2.06, 9.06, 16.06. – Часть неофициальная. – С. 83 – 84, 92 – 94, 96 – 98, 108 – 110, 114 – 116, 121 – 123, 130 – 132, 135 – 138, 144 – 145, 153 – 154, 166 – 168, 169 – 172, 177 – 182, 186 – 187.
28. Милорадович Г. Сфрагистическая заметка // ЧГВ. – 1858. – 3 марта. – № 9. – Часть неофициальная. – С. 77 – 78.
29. Нос С. Старинные акты // ЧГВ. – 1860. – 29 августа – № 35. – Часть неофициальная. – С. 257.
30. Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова // ЧГВ. – 1861. – № 14. – 3 апр. – № 15. – 10 апр. – № 16. – 17 апр. – Часть неофициальная. – С. 91 – 92, 97 – 99, 109.
31. Нос С. Старинный акт // ЧГВ. – 1861. – 13 февр. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 46 – 47.
32. Нос С. Универсал гетмана Кирилла Разумовского, данный Георгию Дзвонкевичу на сотничество в Белоуской сотне // ЧГВ. – 1861. – 20 февр. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 51 – 52.
33. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1861. – Т. 3 доп. – 759 с.

34. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Історія української археології: персоналії. – К.: Інститут української археології АН України, 1993. – Випуск 1. – С. 1–36.
35. Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. – М., 1880. – 80 с.
36. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – 86 с., іл.
37. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. Составил В.И. Карнаухов. – Чернигов, 1915. – 86 с.
38. Каталог збережених пам'яток Київського Церковно-археологічного музею 1872–1922 рр. – К.: НКПІКЗ, 2002. – 145 с.
39. Церковні старожитності XVI–XVII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог виставки. – К.: Акцент, 1999. – 40 с.
40. Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Сентябрь. – С. 90–92.
41. Дабижа А. Горленки (очерки Прилуцкой старины) // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – Октябрь. – С. 220–221.
42. Стороженки. Фамильный архив. – К., 1902. – Т. 1. – [4], XIV, 512 с. – К., 1906. – Т. 2. – [2], IV, 714 с. – К., 1907. – Т. 3. – VIII, 607 с. – К., 1910. – Т. 4. – [2], II, 608 с. – К., 1908. – Т. 6. – XVIII, 795 с. – Т. 7. – К., 1908. – [2], IX, [5], 520, 104 с. – Т. 8. – К., 1910. – [2], XIV, 720, 20, 228 с.
43. Стороженко А. Очерки переяславской старины. – К., 1900. – 196 с.
44. Гальковский Н. Наказной гетьман Полуботок: исторический очерк. – Лебедин, 1909. – 46 с.
45. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса. – Б.д. – 16 с.
46. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К.: Либідь, 1993. – XXIX, 213 с., табл., іл.
47. Модзалевский В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.
48. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1911. – 556 с.
49. Крип'якевич І. З козацької сфрагистики // ЗНТШ. – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16, іл.
50. Крип'якевич І. З пограничної українсько-російської переписки // ЗНТШ. – Львів, 1929. – Т. 150. – С. 81–91.
51. Сотниченко В. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Випуск II. – Полтава, 1906 // Киевская старина. – Т.ХСII. – 1906, март – апрель. – Отд. II. – С. 52–56.
52. Крип'якевич І. Стан і завдання української сфрагистики // Український історичний журнал (УІЖ). – 1959. – № 1. – С. 115–119.
53. Документи Богдана Хмельницького / Упорядники І.Крип'якевич та І.Бутич. – К.: Академія наук УРСР, 1961. – 740 с.
54. Гурьев А. История города Кролевец. – Кролевец, 1914. – 26 с.
55. Кितिцын П. Печати трех Малороссийских казачьих полков в XVIII ст. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1906. – Вып. 2. – С. 101–106, іл.
56. Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – 350 с.
57. Тулуб А. Грамоты относящиеся к иерархическому устройству черниговской епархии. Грамота Л. Барановича 25.08.1693 о назначении викарием Покровской церкви м. Березное Михаила Страховского // ЧГВ. – 1851. – 21 сент. – Часть неофициальная к № 38. – С. 331–332.
58. Страдомский А. Материалы. Грамота Лазаря Барановича Іоанну Белевскому об утверждении его священником Николаевской церкви Почеп от 22.03.1687 // ЧГВ. – 1854. – 5 нояб. – Часть неофициальная к № 45. – С. 301–302.

59. Страдомский А. Материалы для истории местной иерархии. Грамота киевского митрополита Сильвестра Коссова о назначении Лазаря Барановича на черниговскую кафедру 12.04.1657 //ЧГВ. – 1854. – 15 янв. – Часть неофициальная к № 3. – С. 19 – 21.
60. И.К. Грамота Рафаила Заборовского, архиепископа Киевского иеродиакону Иосифу Горленку о собирании добротных подаваний на починку и устройство Киевской духовной академии 12.08.1732 //ЧГВ. – 1855. – 31 янв. – Часть неофициальная к № 5. – С. 23 – 24.
61. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ее истории. – К.: Фото-лито-типография С.В. Кульженко, 1911. – 208 с.
62. Копия собственноручного письма (1691) святителя Феодосия Углицкого к знатному войсковому товарищу Ивану Петровичу Забеле (род. 1665 – †1703) владельцу с. Обтова (Кролевецкого уезда) //ЧГВ. – 1896. – 26 июля. Часть неофициальная. – № 863. – С.1.
63. Копия подлинного указа (1692 г. июля 9 дня) Лазаря Барановича архиепископа Черниговского, писанного рукою св. Феодосия, о назначении Афанасия Заруцкого протопопом Новгородсеверской протопопии //ЧГВ. – 1897. – 7 февр. – Часть неофициальная. – № 1050. – С.1.
64. Копия документа выданного 10 февраля 1687 года игуменом Выдубицкого монастыря св. Феодосием – чудотворцем Черниговским //ЧГВ. – 1897. – 26 сент. – Часть неофициальная. – № 1268. – С. 1.
65. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1899. – Вып. I. – 11 с., 2 табл. іл.
66. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1914. – Вып. III. – 13 с.
67. Слабченко М. Материалы по малорусской сфрагистике. – Одесса. – Б. д. – 16 с.
68. Докучаев Н. История черниговской семинарской церкви до 1817 года // Черниговские епархиальные известия (ЧЕИ). – 1871. – Прибавление к № 12. – С. 375 – 378.
69. Добровольский П. К истории Черниговской духовной семинарии //ЧЕИ. – 1903, 15 мая. – Часть неофициальная к № 10. – С. 304 – 309.
70. Антипович К. Київська міська печатка //Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія. – К., 1927. – С. 825 – 835.
71. Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування //Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією М. Грушевського. – К.: Держвидав України, 1926. – С. 258 – 261.
72. Слабченко Мих. Запорозькі печатки XVIII в. //Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 103 – 109.
73. Барвінський Б. Причинки до польсько-української геральдики та сфрагістики //ЗНТШ. – Львів, 1925. – Т.138 – 140. – С. 83 – 103.
74. Каменцева Е. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ //Нумизматика и сфрагистика. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1963. – Вып. 1. – С. 203 – 205.
75. Маркевич О. Невідомий універсал і печатка Семена Палія //Архіви України. – 1968. – № 4. – С. 60 – 63, іл.
76. Грабовецький В. Найстаріша козацька печатка //Наша культура. – Варшава, 1973. – № 6. – С.13 – 14.
77. Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. //Середні віки на Україні. – К: Наукова думка, 1971. – Вип.1. – С.204 – 208, іл.
78. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899 / Упорядники Дашкевич Я.Р., Проценко Л.А., Хомутецька З.С. – К.: Наукова думка, 1971. – 184 с.
79. Клепиков С. Штемпели на бумаге русского и иностранного производства XIX–XX вв. //Археографический ежегодник за 1966. – М.: Наука, 1968. – С. 116 – 117.

80. Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // Нумизматический сборник. – Москва, 1971. – Ч. IV. – Вып. IV. – С. 3 – 24, табл., ил.
81. Указ Петра I (1701), Российский государственный архив древних актов, ф. Малороссийские дела, кол. архива, № 17.
82. Фоменко В. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1972. – Випуск сьомий. – С. 152 – 160.
83. Гавриленко В. Українська сфрагістика: анований бібліографічний покажчик. – К.: Наукова думка, 1991. – 86 с.
84. Покорна А. Печати с гербами украинского дворянства // Нумизматика и сфрагістика. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1971. – Вып. 4. – С. 68 – 77.
85. Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка, 1986. – 126 с.
86. Волинець О. Печатки козацької доби на Україні // Наша культура. – Варшава, 1966. – № 11. – С. 12 – 13.
87. Сокольський О. Печати Війська Запорізького // Вісті комбатанта. – Торонто – Нью-Йорк, 1977. – Ч. I. – С. 35 – 38.
88. Прокопович В. Сфрагістичні анекдоти. Московська наука і українська сфрагістика // Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т. 2: Виданий на пошану голови товариства професора Дмитра Антоновича. – С. 192 – 217.
89. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270 – 291, ил.
90. Гречило А. Герб та хоругва Великих Будищ // Знак – Львів: УГТ, 1995. – Ч. 10 (серпень). – С. 7.
91. Гречило А. Печатка Чернігова з середини XVII ст. // Знак – Львів: УГТ, 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 4.
92. Гречило А. Українська міська геральдика. – Київ-Львів: УГТ, 1998. – 192 с.
93. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). – К.: Брама, 2001. – 400 с. іл.
94. Гірник О. Печатка містечка Варви // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. Тези наукової конференції. – К., Львів: УГТ, 1991. – С. 8–9.
95. Дяченко Т. Герб міста Лубен // Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 6 – 7.
96. Желіба О. Печатка Носівської сотні // Знак. – 1998. – Ч. 15 (березень). – С. 3.
97. Желіба О. Печатки Ніжинського козачого полку // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 39 – 41.
98. Желіба О. Полкові та сотенні печатки Ніжинського полку // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 4.
99. Заруба В. Гербові знаки на печатках документів архіву Іллі Новицького // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспектива. Тези наукової конференції. – К., Львів: УГТ, 1991. – С. 19 – 21.
100. Однороженко О. Декілька сотенних і міських печаток Лівобережної України XVIII ст. // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 6.
101. Однороженко О. Козацькі часи: полкові, сотенні, міські й містечкові печатки. – Харків: Знання, 1998. – 36 с.
102. Однороженко О. Печатка міста Зінькова // Знак. – 1997. – Ч. 13 (серпень). – С. 10.
103. Однороженко О. Полкові та сотенні печатки Ізюмського полку // Знак. – 2002. – Ч. 27 (вересень). – С. 4.
104. Однороженко О. Державні печатки Війська Запорзького другої половини XVII–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 10. У двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – С. 242 – 273.

105. Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – С. 177 – 214.
106. Однороженко О. Державна і земельна сфрагістика Війська Запорізького: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. / Харківський національний ун-т ім.В.Н.Каразіна. – Харків, 2003. – 233 с.
107. Однороженко О. Земельна і міська геральдика Речі Посполитої в рукописному гербовнику другої чверті XVII ст. // Схід – Захід. – Харків – Київ, 2004. – Вип. VI. – С. 90 – 100.
108. Однороженко О. Печатки слобідських полків (середина XVIII ст.) // Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 3.
109. Однороженко О. Сотенні і міські печатки Лівобережної України XVIII ст. Печатки козацької старшини 2-ї пол. XVII–XVIII ст. // Слов'янський мілітарний альманах. – Полтава, 2001. – Травень. – С. 40 – 41.
110. Однороженко О. Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (друга половина XVII – середина XVIII ст.). – Харків, 2002. – 72 с.
111. Однороженко О. Українська земельна геральдика XVI–XVIII ст. за сфрагістичними джерелами // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 11. У двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – С. 147 – 164.
112. Однороженко О. Українська міська сфрагістика XVI–XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Нова серія. – Харків, 2006. – Т. 12. – С. 199 – 230.
113. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків: Просвіта, 2003. – 218 с.
114. Однороженко О. Українські територіальна геральдика і сфрагістика козацької доби у вітчизняній та зарубіжній історіографії // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – Вип. 556. – С. 14 – 33.
115. Пархоменко О. Печатка Ніжинського полку: перша половина XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148 – 159.
116. Пархоменко О. Печатки сотенної старшини періоду Гетьманщини // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Збірник наукових праць до 90-річчя від дня народження професора В.І. Стрельського. – К.: УДНДІАСД, 2001. – Вип. 4. – С. 199 – 205.
117. Пархоменко О. Урядові печатки періоду Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – Число 3. – С. 131 – 137.
118. Панченко В. Геральдика сотенних містечок Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 34 – 39.
119. Панченко В. Герб Києва // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 94 – 101.
120. Панченко В. Герби та печатки міст Лівобережжя часів гетьманування Мазепи // Гетьман Іван Мазепа та його доба. Тези доповідей наукової конференції. – К.: Просвіта, 1995. – С. 37 – 40.
121. Панченко В. Гербівник міст України. – Київ-Нью-Йорк: М.П.Коць, 1996. – 168 с.
122. Панченко В. Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини. Автореферат дисертації... кандидата історичних наук. – К., 1999. – 16 с.
123. Паталах О. Козацька печатка зі села Любимівка на Херсонщині // Знак. – 1999. – Ч. 19 (серпень). – С. 4.
124. Саєнко Р. Полкова печатка Кальміуської паланки // Третя наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1993. – С. 68 – 69.
125. Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упор. Ситий І. – Чернігів-Львів: УГТ, 1995. – 24 с., іл.

126. Ситий І. Стародавня печатка Чернігова //Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. Тези наукової конференції. – Львів: УГТ, 1991. – С. 31 – 33.
127. Ситий І. Печатки Коропа XVII–XVIII ст. //Третя наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1993. – С. 72 – 75.
128. Ситий І. Печатки Прилук XVII–XVIII ст. //Четверта наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1994. – С. 64 – 66.
129. Ситий І. Сотенні печатки другої половини XVIII ст. //П'ята наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1995. – С.62 – 64.
130. Ситий І. Ніжинські печатки зі збірки В.В. Тарновського // Знак. – 1995. – Ч.10 (серпень). – С. 4.
131. Ситий І. Печатка Ічні 1687 року //Знак. – 1993. – Ч. 1 (травень). – С. 4.
132. Ситий І. Печатка Ічні 1730 р. //Знак. – 1994. – Ч. 6 (липень). – С. 10.
133. Ситий І. Герб міста Кролевеця //Знак. – 1994. – Ч. 5 (лютий). – С. 8 – 9.
134. Ситий І. Герб Чернігова //Знак. – 1993. – Ч. 3 (серпень). – С. 1 – 3.
135. Ситий І. Герб Батурина //Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: АГРОІНРЕМ, Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1993. – С. 58 – 59.
136. Ситий І. З історії чернігівської сфрагістики //V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 118.
137. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С.76 – 78.
138. Ситий І. Адміністративні печатки Гетьманщини //Знак. – 2009. – Ч. 47 (квітень). – С. 2 – 3.
139. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) //Україна – козацька держава. Упорядник В. Недак. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546 – 553.
140. Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Пам'ятки України. – 2001. – № 1 – 2. – С.148 – 154.
141. Ситий І. Історичні клейноди Чернігова //Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 30 – 38.
142. Ситий І. Книги Забіл (1671–1745) //Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116 – 120.
143. Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 /Чернігівський державний педагогічний ун-т ім.Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2002. – 264 с.
144. Ситий І. Міські печатки Гетьманщини: Доба козацька //Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали наук.-практ. конф. /За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 50 – 57.
145. Яненко З. Козацький герб Полтави //П'ята наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1995. – С. 87 – 89.
146. Ситий І. Печатка Війська Запорізького низового та печатка коша суддівська на документах XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1992. – С. 69 – 71.
147. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Харків: Просвіта, 2009. – 416 с.
148. Ситий І. До історії Генерального військового суду: декрет від 8 березня 1704 р. //Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 81 – 83.

149. Ситий І. Перший український архітектор //Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 103 – 105.
150. Ситий І. Печатка Чернігівського колегіуму //Знак. – 1998. – Ч.16. (червень). – С.5.
151. Ситий І. Печатки судових установ Лівобережної України кінця XVIII століття //Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – №4. – С. 64 – 71.
152. Травкіна О. Чернігівський колегіум (1700–1786). – Чернігів: ДКП РВВ, 2000. – 120 с.
153. Ситий І. Україно-молдавська печатка //Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 10; Сіверянський літопис. – 1999. – №3. – С.99 – 101.
154. Ситий І. Печатка Українського ландміліційного корпусу //Знак. – 1998. – Ч. 17 (вересень). – С. 3.
155. Однороженко О. Печатка Війська Запорізького 1669 р. //Знак. – 1998. – Ч.16 (червень). – С. 4.
156. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) //Україна – козацька держава. Упорядник В. Недяк. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546 – 553.
157. Дзьобан О. Чотири документи Івана Мазепи з 1705 року //ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 350 – 354, іл.
158. Ситий І. Герб і печатка Івана Мазепи //Сіверянський літопис. – 2001. – №5. – С. 38 – 49.
159. Ситий І. До історії гетьманської печатки //Знак. – 2001. – Ч.23 (травень). – С.4; Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С. 23 – 24.
160. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана //Знак. – 2001. – Ч. 24. (жовтень). – С. 8 – 9.
161. Ситий І. Гетьманські печатки //Слава українського козацтва. Упорядники Кот С., Кардаш П. – Київ-Мельбурн: Фортуна, 1999. – С. 115.
162. Гавриленко В. Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності //Знак. – 2001. – Ч. 23 (травень). – С. 2 – 3.
163. Ситий І. До питання про великий герб України //Сіверянський літопис. – 2006. – №1. – С. 109 – 110.
164. Ситий І. Запорозькі клейноди часів Кирила Розумовського //Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – №2. – С. 90 – 95.
165. Ситий І. Запорозькі печатки з фондів Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського //Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – №2. – С. 80 – 85.
166. Ситий І. Печатка Богдана Хмельницького //Знак. – 1996. – Число 11 (березень). – С. 3.
167. Однороженко О. «Divina providencia anno 1576: sigillum Ucrainia»: Баторієва легенда і початки державної геральдики Війська Запорозького Низового //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва» 11 – 12 жовтня 2007 р. – Запоріжжя, 2007. – С. 123 – 138.
168. Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві //Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 317 – 335.
169. Науменко В., Фролов Б. Регалии кубанского казачества. – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2001. – 127 с.
170. Мицик Ю. З документів до історії Української православної церкви XV–XVIII ст. //Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7). У 2-х частинах. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – Ч. 2. – С. 163 – 195.

171. Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів: ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2001. – 54 с. іл.
172. Ситий І. Церковні печатки XVI–XX ст. //Література та культура Полісся. Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи. – Ніжин: НДПУ, 2000. – Вип.14. – С.184 – 192.
173. Ситий І. З історії української сфрагістики //Родовід. – 1996. – № 14. – С. 91 – 98.
174. Ситий І. Печатки міських урядовців XVII–XVIII ст. //Знак. – 1999. – Ч. 19 (серпень). – С. 3.
175. Ситий І. Козацькі печатки Лівобережної України //Історія та культура Лівобережної України. Матеріали міжнародної конференції. – Київ-Ніжин: НДПУ, 1997. – С. 48 – 52.
176. Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків: Просвіта, 2008. – 200 с.
177. Однороженко О. Гербовник Вацлава Руліковського: Геральдичні виписи. – Харків: Просвіта, 2008. – 96 с.
178. Особові печатки Правобережної України. Каталог /Упорядник Алфьоров О. – К.: Пшонківський О., 2005. – 98 с.
179. Піддубняк О. Документ з печаткою Дмитра Вишневецького //Знак. – 1996. – Ч. 11 (березень). – С. 2 – 3.
180. Ситий І. Печатки XVI ст. //Знак. – 1996. – Ч. 12 (листопад). – С. 3.
181. Ситий І. Печатка Семена Палія //Знак. – 1997. – Ч.13 (червень). – С. 8. Семен Палій та Фастівщина в історії України. Матеріали науково-практичної краєзнавчої конференції. – К., Фастів: Оранта, 1997. – С. 32 – 33.
182. Однороженко О. Печатка Данила Апостола //Знак. – 1998. – Ч. 17 (вересень). – С. 3.
183. Осипов В. Геральдика чернігівських полковників //Знак. – 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 2.
184. Сварник І. Герб Богдана Хмельницького //Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасність, перспектива. Тези наукової конференції. – Київ-Львів: УГТ, 1991. – С. 30.
185. Абросимова С. Геральдичні, сфрагістичні й генеалогічні дані в колекції рукописів та епістолярній спадщині академіка Д.Яворницького //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С. 3– 5.
186. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Родовід. – 1997. – № 15. – С. 97 – 110.
187. Воронов В. Деякі проблеми української сфрагістики та емблематики у працях О. М. Лазаревського //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів: УГТ, 1997. – С. 14 – 16.
188. Ситий І. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць та спогадів. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Число 4. – Частина 1. – С. 214 – 260.
189. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.
190. Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України //Україна. – 1992. – № 14. – С. 1 – 2.
191. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.: іл.
192. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.: іл.
193. Кривецький І. Універсал Ганни Хмельницької //ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. LXIX. – С. 167 – 168.

194. Лисенко С. Любичі і Любичі: причинки до походження герба і гербового роду та належних їм шляхетських родів //Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів: УГТ, 2004. – Вип. 4. – С. 41 – 50.
195. Люта Т. Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики //Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. Матеріали, присвячені 10-літньому ювілею Українського геральдичного товариства. – Львів: УГТ, 2003. – С. 159 – 166.
196. Люта Т. Юридичні норми затвердження державних, родових, особових гербів українського суспільства //Друга наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1992. – С. 40 – 43.
197. Маслійчук В. Прагнення «шляхетськості» козацької старшини Слобожанщини (друга половина XVII–XVIII ст.) //Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 4. – С. 265 – 278.
198. Однороженко О. Герб князів Буремльських і Курцевичів //Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 27 – 34.
199. Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Харків: Просвіта, 2008. – 180 с.
200. Однороженко О. Князівські печатки Волині XV–XVII століть //Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Нова серія. – Харків, 2004. – Т. 10. – С. 289 – 306.
201. Однороженко О. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. – Харків: Просвіта, 2008. – 156 с.
202. Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. – Харків: Просвіта, 2009. – 312 с.
203. Однороженко О. Родовий герб Донців-Захаржевських як зовнішнє відображення процесів формування нової соціальної еліти на землях Слобідської України в козацький період //Запорозька старовина. – Запоріжжя, 2005. – Вип. III. – С. 136 – 139.
204. Однороженко О. Родовий герб Донців-Захаржевських як зовнішнє відображення процесів формування нової соціальної еліти на землях Слобідської України в козацький період //Матеріали П'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2003. – Частина 2. – С. 71 – 75.
205. Однороженко О. Українські назви родових гербів Корони Польської //Правобережний гербовник. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802–1810 рр.). Уклад Є. Чернецький. – Біла Церква, 2007. – Т. III. – С. 159 – 172.
206. Петровський А. Про походження слова «козак» //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 14. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2005. – С. 383 – 389.
207. Ситий І. Герб і печатка Кочубеїв //Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 8 – 10.
208. Ситий І. Експонат виставки. Привілей потвердний Сигізмунда III князю Федору Друцькому-Горському на маєтність Орів Оршанського повіту від 25 березня 1600 року //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип. 11 /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. – С. 154–162.
209. Ситий І. Епістолярна спадщина Гетьманщини: З листування Івана Забіли, хорунжого Генеральної військової артилерії //Дніпропетровський історико-археографічний збірник /За ред. О. І. Журби. – Дніпропетровськ: Ліра, 2009. – Вип. 3: На пошану професора Анатолія Григоровича Болебруха. – С. 437 – 448.
210. Ситий І. З історії чернігівської сфрагістики //V Всеукраїнська наукова кон-

ференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 118.

211. Ситий І. З практики сотницького уряду //Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 11 – 19.

212. Ситий І. Каталог матриць особистих печаток XVIII – початку XX століть Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 22 – 29.

213. Ситий І, Ємець О. Металеві матриці печаток, штампів та штемпелів II–XX століть //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Вип. 11 /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. – С. 94 – 104.

214. Ситий І. Печатки військових канцеляристів //Знак. – 2003. – Ч. 29 (червень). – С. 2 – 3.

215. Ситий І. Печатки міських урядовців XVII–XVIII ст. //Знак. – 1999. – Ч. 19 (серпень). – С. 3.

216. Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп //Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 44 – 52.

217. Ситий І. Українські суддівські печатки другої половини XVIII століття // ЗНТШ. – Т. ССІІ. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів: НТШ, 2006. – С. 82 – 95.

218. Ситий І. Федір Стожок – сотник батуринський //Генеалогічні записки Українського генеалогічного товариства. – Випуск V. – Львів: УГТ, 2006. – С. 65 – 68.

219. Ситий І. Старшинські печатки мазепинської доби //Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць /Відп. ред. В.А. Смолій, відп. секр. О.О. Ковалевська. – К: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 209 – 241.

220. Тарасенко А. Святитель Феодосій архієпископ Черниговський. – Дубно: Мелісса, 2005. – 168 с.

221. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів /Упорядник В. Горобець. – К.: Наук. думка, 1993. – 392 с.: іл.

222. Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) //Україна – козацька держава. Упорядник В. Недак. – К.: Емма, 2004. – 1216 с., 5175 іл. – С. 546 – 553.

223. Самійло Величко. Літопис. Переклав з книжньої української мови Валерій Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1 – 2. – 370 с., 642 с.

224. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II / Упор. В. Ринсевич. – Київ-Львів: НТШ, 2006. – 798 с., іл.

225. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. Упорядкування Івана Бутича. – Київ-Львів: НТШ, 2002. – 758 с., іл.

226. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) /Упорядкування Іван Бутич, В'ячеслава Ринсевича, Ігоря Тесленка. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.

227. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) /Упорядкування В'ячеслав Ринсевича. – К.: НТШ, 2008. – 718 с.

228. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гісцова (упоряд.). – К., 1998. – Т. 1. – 697 с.

229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гіськова (упоряд.). – К., 1998. – Т. 2. – 751 с.

230. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гіськова (ст.упоряд.). – К., 1998. – Т. 3. – 952 с.

231. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775: Корпус документів / Центральний держ. історичний архів України; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / П.С. Сохань (ред.кол.), Л.З. Гіськова (ст.упоряд.). – К., 1998. – Т. 4. – 888 с.: іл.

232. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К.: Темпора, 2006. – 280 с., іл.

233. Тисяча років української печатки. Каталог виставки. – К., 2013.

В статтє анализируютя достижєния и перспектivy развития украинской сфрагистики времен Гетманщины.

Ключевые слова: Украина, печати, достижения, перспективы, Гетманщина.

The achievements and perspectives of the Ukrainian sphragistics of Cossack Hetmanat times are analysed in the article.

Key words: Ukraine, seals, achievements, perspectives, Cossack Hetmanat.

